

Vasilij MELIK

PROBLEMI V RAZVOJU SLOVENSKE NARODNE IDENTITETE (DO 1941)

Po tradiciji štejemo za začetek slovenskega narodnega gibanja knjigo Kraynska Grammatika, das ist: Die crainerische Grammatik, oder Kunst die crainerische Sprach regelrichtig zu reden und zu schreiben, ki jo je leta 1768 izdal 33-letni bosonogi avguštinec oče Marko Pohlin, sin ljubljanskega gostilničarja. V knjigi je protestiral proti misli, naj se kranjščina med učenimi ljudmi popolnoma opusti in zatire, in izrazil željo, da bi se mladina latinskih šol učila kranjščine z isto vnemo, kakor se mora po novih določbah učiti nemščine.

V tem času so bili Slovenci nerazvit narod. Imeli so nekaj zgodovinske tradicije (kazalo jo je naprimer ustoličevanje koroških vojvod). Knjižni jezik je obstojal že od leta 1550, vendar je bil skoraj v celoti omejen na versko literaturo in zaradi pokrajinskih dialektov še močno neenoten. Pripadnost posameznim deželam je bila mnogokje večja kot jezikovna bližina. Slovenci so živeli v treh državah pod dvema vladarjema:

- 1) dedne habsburške dežele Štajerska, Koroška, Kranjska z avstrijsko Istro, Trst, Goriško-Gradiščanska - tu je živel nad devet desetih vseh Slovencev,
- 2) Ogrska s Hrvaško je imela istega vladarja, toda ni spadala v rimsko cesarstvo in je imela svoj ustavni sistem; Slovenci so živeli v delih dveh županij, Vas (Železna županija) in Zala,
- 3) pod beneško republiko je spadala Rezija, Beneška Slovenija (ob Nadiži, Teru in pritokih) in zahodna Istra: Beneška Slovenija je varovala državno mejo, bila oproščena bremen in uživala posebno samoupravo.

Prebivalci v vaseh, malih mestih in trgih ter nižji sloji v večjih mestih in trgih so govorili večinoma samo slovensko. Višja družba ni bila brez znanja slovenščine, to znanje pa je bilo različno. Vsekakor pa je bila v kulturni družbi nemščina pogovorni jezik. O razmerah v Primorju, kjer je igrala posebno vlogo italijanščina, in o razmerah na Ogrskem tu ne bomo govorili. Razpravljali bomo le o nemško-slovenskih odnosih. Ti so veljali na večini ozemlja in med večino prebivalstva.

Slovensko narodno gibanje je nastalo v približno istem času kot pri mnogih drugih narodih. To je čas, ko izgublja latinščina svojo nekdanjo vlogo, ko se uvaja splošna šolska obveznost, ko je treba oblast približati prebivalstvu, ko se postavlja vprašanje uradnega jezika.

PRVO OBDOBJE (1768-1843/48)

Narodno gibanje v tem času ni nikakršno množično gibanje. To gibanje sestavljajo posamezniki, navdušenci, ki pišejo slovensko ali se navdušujejo za ustvarjanje v slovenščini. Navdušenje se širi od človeka do človeka, od prijatelja do prijatelja,

od profesorja do učenca, od dijaka do dijaka. Navdušenci se zbirajo v krožkih, si dopisujejo med seboj. Pri mnogih lahko govorimo o narodni zavesti, marsikje pa le o vnemi, navdušenju, ki ne izključuje tudi enakih ali podobnih odnosov do drugih narodov. Tu še ne moremo govoriti o nacionalizmu. Ne jeziki ne kulture si še ne stojijo nasproti v odbijajočem smislu. Mogoče je pripadati tudi dvema kultura, se za obe navduševati. Kranjsko plemstvo kot celota se zaveda posebnosti kranjske dežele kot domovine slovenskega jezika in je do določene mere tudi ponosno na to kot nekaj svojega.

Navdušenci za slovenščino pripadajo vsem nazorom, od versko konservativnih do ekstremno svobodomiselnih. Med njimi je tudi fevdalec, fužinar, trgovec baron Žiga (Sigismund) Zois (1747-1819), ki je bil po prednikih z očetove strani Italijan, z brati si je dopisoval v italijanščini, tudi del lastnih zapiskov je bil italijanski. Glavni občevalni in dopisovalni jezik mu je bila nemščina. Slovenščine ga je naučila mati (Kappusova iz Kamne gorice), srečanje s Pohlinom in Kumerdejem ga je zblížalo s slovenskimi težnjami, zlagal je slovenske pesmi. Grof Johann Edling (1751-93) je kot referent deželne šolske komisije urejal osnovno šolo na Kranjskem in se je trudil za slovenske šole skoraj tako kot bi bil izrazit slovenski preporodni delavec.¹

S Pohlinom in njegovimi sodelavci se je začelo načrtno ustvarjanje v slovenskem jeziku. To načrtno ustvarjanje je imelo dvojen namen: skrbeti za šole, kakor so začele nastajati po uvedbi šolske obveznosti, ki jo je uvedla Marija Terezija, pa versko in poljudno poučno literaturo za preprostega človeka, ki drugih jezikov ni znal razen svojega - pa izoblikovati slovenščino v jezik, primeren tudi za višjo družbo. Tako se se začele slovenske knjige množiti s pesmimi, dramami, opernimi besedili, pa tudi prvim časnikom, ki ga je začel Valentin Vodnik izdajati 4. januarja 1797 pod naslovom *Lublanske novice*. Izhajal je dvakrat na teden, pozneje samo ob sobotah in se ga je posrečilo obdržati pri življenju cela štiri leta. Prva polovica naslednjega stoletja je že prinesla prvo slovensko izvirno povest (1836), ki jo je napisal župnik Janez Cigler (*Sreča v nesreči*), predvsem pa pesnika Franceta Prešerna (1800-1849), ki je daleč in visoko presegel vse, kar so z muko in trudom ustvarjali v slovenščini tisti čas. Pa tudi slovenščino kot predmet na graškem (1811) in ljubljanskem (1817) liceju.

Med vojnami, ki sta jih prinesla francoska revolucija in Napoleon, so nastale Ilirske province, dolga in ozka tvorba, ki je segala od vzhodne Tirolske do Boke Kotorske in imela Ljubljano za glavno mesto.² Francozi so prinesli sem nekaj pojmovanj in načel francoske revolucije, vendar pa so ohranili fevdalizem. Po svoje so bili naklonjeni upoštevanju domačega slovanskega prebivalstva - toda zelo so bili razočarani, ko so videli, da ne gre za en sam jezik. Slovenščina je dobila precej možnosti za uveljavljanje v osnovnih šolah in gimnazijah, Vodnik je sestavljal učbenike, vendar pa ni bilo denarja niti sposobnih in voljnih učiteljev, pa je začela po prvem zagonu vloga slovenščine upadati v korist nemščine. Francoščina se je uveljavila v višji administraciji, v nižji pa je večinoma vse ostalo pri nemščini. Zlasti med kmeti francoska oblast ni bila priljubljena; zanjo je bil le tenek sloj ljudi, med njimi taki, ki so kot Vodnik videli večje možnosti za razvoj slovenščine. Pač pa so

¹ Za Zoisa in Edlinga glej članka v Slovenskem biografskem leksikonu.

² Janez Šumrada, *Ilirske province*, Enciklopedija Slovenije 4, 1990, 110-111.

pozneje, še v v habsburškem času, slovenski izobraženci vzljubili francosko dobo in videli v njenem odnosu do Slovencev le dobre strani.³

Rast slovenskega gibanja naj pokaže še nekaj primerjav. V začetku, v 70. letih 18. stoletja se je ukvarjalo s slovenščino okrog 30 ljudi. Med njimi sta bili dve tretjini duhovnikov in redovnikov, tretjina pa posvetnih izobražencev in plemičev. Nad tretjino jih je živelo v Ljubljani, drugi so bili iz različnih krajev Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške.⁴ V obdobju 1825-1848 je bilo slovenskih slovstvenih ustvarjalcev 62. Med njimi je bilo 44 duhovnikov. Duhovščina je bila tudi prvi sloj, ki se je v večjem številu odločil za slovensko zavest. Poleg duhovnikov je bilo še 5 knjižničarjev in bibliotekarjev, 4 so bili uradniki, drugi poklici pa so imeli največ po enega predstavnika. Po rojstnem kraju sta bili dve prevladujoči pokrajini: Gorenjska in Štajersko Podravje vzhodno od Maribora. Vsaka je dala 16 ljudi, obe skupaj torej dobro polovico vseh piscev. Ostale so dale Dolenjska 6, celjski del Štajerske 5, Notranjska 5, Ljubljana 4, Koroška 3, Prekmurje 2, Primorska enega.⁵

V tretjem letu izhajanja (1845) so imele Novice 1151 naročnikov. 52% je bilo duhovnikov, vendar pa na Gorenjskem in v delu Notranjske duhovniki niso bili več v večini. 51% naročnikov je dala Kranjska, 16% Štajerska, 15% Primorska, 4% Koroška.⁶

DRUGO OBDOBJE (1843/48-1861)

Prvo obdobje narodnega gibanja smo navadno omejevali z leti 1768-1848, torej s časom pred marčno revolucijo. Vendar bi bilo kar nekaj razlogov za to, da bi začeli drugo obdobje že v tridesetih letih ali pa, še bolje, z začetkom izhajanja Bleiweisovih Novic. Nov čas uvajajo novi pogledi na Slovane in južne Slovane, nastanek narodnega glasila ter pojem Slovenija. Glasilo pomenja začetek nastajanja slovenske stranke, ki more nastopiti javno in odprto leta 1848, ohranja pa še dolgo (do 1867) začetniške slabosti.

Zavest sorodnosti slovanskih narodov in njihove skupnosti je bila že stara. Adam Bohorič je pisal v svoji slovnici, da so Slovani staro ljudstvo, da so bili slavni po svojih vojaških vrlinah, da so bili mnogim ljudstvom v strah in trepet, da se slovanska beseda razlega po večjem delu sveta, če ne po vsej zemlji. Ti prav gotovo pretirani slavospevi so povezani s tožbami, da nekateri premalo izobraženi in nerazgledani ljudje nespoštljivo sodijo in govore o slovanskem jeziku.⁷ Proti koncu 18. stoletja je Johann Gottfried Herder v svojih *Ideen zu Philosophie der Geschichte der Menschheit* izredno hvalil Slovane in vse, ki so ga brali ali slišali o njem, silno navdušil. Tako ga Primic ponatiskuje v graškem *Der Aufmerksame*,

³ Vasilij Melik, Ilirske province v slovenski zgodovini, *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 423.

⁴ France Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana 1938, 201.

⁵ Vasilij Melik, Politične razmere na Slovenskem v Wolfovem času do leta 1848, *Wolfov simpozij v Rimu*, Celje 1994, 16.

⁶ France Rozman, Socialna struktura naročnikov Novic v letu 1845, *Zgodovinski časopis* 24, 1970, 81-89.

⁷ Adam Bohorizh, *Arcticae horulae succisivae*, Maribor 1987, 10-14.

Jarnik pa v celovski Carinthia.⁸ V 30-letih 19. stoletja pa so se širile ideje Jana Kollárja o slovanski vzajemnosti: slovanska ljudstva naj se spoznavajo in zbližujejo na jezikovnem in kulturnem področju. Zavzemal pa se je Kollár za to, da bi imeli Slovani samo štiri knjižne jezike: ruščino, poljščino, češčino in en južnoslovanski jezik. V istem desetletju se je med Hrvati razvil ilirizem: v njem je bila ideja enega južnoslovanskega knjižnega jezika, ilirščine. Tako sta se tudi med Slovenci razširili dve ideji, ki sta nas spremljali nato nad sto let: slovanska in jugoslovanska ideja.

Obema je bil namen, okrečiti narodno gibanje, mu dati širše zaledje in večjo podporo - obenem pa sta bili seveda tudi izraz manjše ali večje nemoči, sta se rodili iz občutka manjvrednosti. Izrednega pomena za slovanski razvoj je bil (po različnih neuspešnih poskusih) začetek izhajanja slovenskega časopisa. Prva številka je izšla 5. julija 1843, časopis se je imenoval Kmetijske in rokodelske novice, izhajal je enkrat tedensko, ob sredah, v osminki na 4 straneh, izdajala ga je c. kr. kmetijska družba za Kranjsko, urejal pa njen tajnik profesor dr. Janez Bleiweis. To je bil po 42 letih in pol prvič spet časopis v slovenščini - toda odslej ni poznalo slovensko časopisje nobenega presledka več. Ljubljana je z Novicami napravila nov korak do glavnega mesta vseh Slovencev, Bleiweis pa je kot urednik avtomatično postal voditelj slovenske politike. Že v prvih letih je sprejel nekaj odločitev, ki so bile razvoju slovenskega gibanja v korist. Kakor pesnik Prešeren tudi on ni sprejel ilirščine ampak je ostal pri slovenščini kot knjižnem jeziku za Slovence in je s tem sledil isti odločitvi kakor jo je bil sprejel Trubar štiri sto let prej. Ilirizmu je sledil le v toliko, da je opustil bohoričico in sprejel češki črkopis (č, š, ž, gajico).

Nobena geografska, zgodovinska ali upravna enota ni zajemala slovenskega ozemlja v toliki meri, da bi mu dala ime. Že Valentin Vodnik je uporabil izraz Slovenija,⁹ toda glavni, slovesni vstop te besede v življenje je bil 4. september 1844, ko je uvodnik Novic zapisal, da je Ljubljana srce Slovenije, v prilogi pa je bila objavljena znamenita patetična, takrat silno navdušujoča pesem Jovana Vesela Koseskega "Slovenija... cesarju Ferdinandu Prvemu ob veselem dohodu njih veličanstva v Ljubljano". Tu se je pokazala bralcem beseda Slovenija kot personifikacija ozemlja, na katerem so živeli Slovenci, kot ime za enoto, ki jo dotlej ni bilo. Zbudila je misli o povezavi vseh Slovencev, od te misli pa ni bilo daleč do misli o potrebi združitve vsega slovenskega ozemlja, vse Slovenije v resnično upravno enoto. Ta ideja je zaživela že pred letom 1848,¹⁰ v revoluciji pa se je takoj pojavila kot političen program, najprej pri celovškem kaplanu Matiji Majarju v Novicah 29. marca, nato verjetno proti koncu meseca v rokopisnem osnutku peticije cesarju, ki ga je razpošiljal rodoljubom v presojo, in še v posebnem tiskanem letaku¹¹ - potem pa še pri dunajskih in graških Slovencih. Bistvo tega programa, ki smo mu dali ime program Zedinjene Slovenije, so najbolj natančno povedali graški Slovenci: "ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitev našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en

⁸ Ivan Prijatelj, Izbrani eseji in razprave I, Ljubljana 1952, 190, 199.

⁹ Ivan Grafenauer, Knezova knjižnica 22, 1918, 151.

¹⁰ Anton Globočnik in slovenski narodni program 1848. leta, Carniola NV 3, 1912, 208.

¹¹ Vasilij Melik, Die nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski, v zborniku Andreas Moritsch (Hg), Matija Majar-Ziljski, Celovec 1995, 93-102.

narod".¹² Druga zahteva je bila, naj ima ta enota svoj deželni zbor, naj ne bo samo upravna ampak samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota. Ta program je ostal slovenski program vse do konca habsburške monarhije, ne da bi ga bilo kdaj mogoče uresničiti. Še najbolj ga je bilo mogoče uresničiti leta 1848, ko so bili Slovenci politično še zelo šibki in za pravi politični boj nepripravljeni - toda tedaj je bil revolucionaren položaj in vse mogoče ideje so se zdele uresničljive, vse mogoče ovire so se zdele premagljive. O Zedinjeni Sloveniji se je razpravljalo v parlamentu, prišla je v program avstrijske levice, z njo so računali badenski republikanci in demokrati,¹³ dobila je podporo na slovanskem kongresu v Pragi in v hrvaškem saboru. Pozneje so se Slovenci odločali zanjo na taborih, v državnem zboru pa ni nikdar prišlo do širše akcije; zoper Zedinjeno Slovenijo so bili Nemci, pa tudi mnogi slovanski narodi (Čehi, Poljaki) niso imeli razumevanje zanjo.

Obenem z idejo Zedinjene Slovenije se je pojavilo tudi ostro odklanjanje nove Nemčije in avstrijske vključitve vanjo, odklanjanje volitev v frankfurtski parlament. Zato pa se je tu in tam pojavila ideja združitve s Hrvati.

Slovensko politično življenje se leta 1848 še ni prav razvilo. Slovenska stranka se je pojavila, nastajala so različna društva, izhajali so časopisi (zlasti Slovenija v Ljubljani), vendar ni bilo ne prave organizacije ne pravega vodstva. Kmet se je zanimal predvsem za odpravo fevdalizma, meščani so se navduševali za različne ideje, nemške, avstrijske, slovanske, revolucionarne, liberalne, konservativne, tudi zmede v predstavah je bilo veliko. Ljubljana je izvolila v Frankfurt grofa Antona Aleksandra Auersperga, ki je bil prijatelj slovenskega naroda in je prevajal slovenske narodne pesmi, politično pa se je odločal kot nemški pesnik¹⁴ (Anastasius Grün); na Dunaj pa advokata Mateja Kavčiča, ki je v ustavnem odboru predlagal (ne popolnoma dosledno) razdelitev Avstrije po narodnostnih mejah z Zedinjeno Slovenijo kot eno enoto.

Revolucija je bila poražena, za deset let je bil obnovljen absolutizem. V tem času je bila germanizacija vodilo večine ministrov, vendar se je absolutizem začel s poudarjanjem enakopravnosti vseh narodov, ki so jo sprejeli v oktroirane državno in deželne ustave in ki je dala tudi nekaj ukrepov Slovincem v korist. Državni uradni list, ki so ga uvedli leta 1849, je v uvodu sporočal, da bo izhajal v desetih izdajah, med njimi tudi in slovenischer "Sprache" (zugleich windischer und krainerischer Schriftsprache).¹⁵ S tem je država sprejela "slovensko" ime za jezik in narod, kar je bil brez dvoma velik dosežek. Imena windisch in krainerisch se seveda še vedno uporabljali, toda vedno bolj samo nasprotniki slovenskega narodnega gibanja. Obenem z uvedbo slovenščine v uradne liste se je oblast tudi zavzemala za enoten slovenski knjižni jezik, za odpravljanje različnih lokalnih variant. Tako je bil enoten slovenski knjižni jezik, ki je do njega prišlo v 50-letih 19. stoletja, rezultat stremeljenj med Slovenci in teženj državne oblasti. Uporaba

¹² Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49, Zgodovinski časopis 28, 1974, 53.

¹³ Eric Hobsbawm, Europäische Revolutionen, Zürich 1962, 290.

¹⁴ Vasilij Melik, Anton Alexander Graf Auersperg und die Slowenen, v zborniku Anton Janko und Anton Schwob (Hg), Anastasius Grün und die politische Dichtung im Vormärz, München 1995, 97.

¹⁵ Allgemeines Reichs - Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1849 Einleitung VI.

prekmurščine je bila predvsem posledica ustavne in politične ločenosti ogrskih Slovencev od avstrijskih.

Z reformo gimnazij leta 1849 je bila slovenščina vpeljana kot obvezen predmet za slovenske dijake. To je pomenilo popoln prelom s prejšnjim stanjem. Odslej so se slovenski izobraženci naučili slovensko misliti, govoriti in pisati, zdaj so slovenščino res obvladali; dotedanje prevladovanje nemščine v kulturnem življenju se je spremenilo v obvladanje obeh jezikov (slovenščine in nemščine), v naslednjih desetletjih pa je slovenščina dobila v zavesti in praksi prvo mesto.

Konkordat iz leta 1855 je dal katoliški cerkvi posebne nadzorstvene pravice zlasti v osnovnem šolstvu. Povečana vloga duhovščine v šoli je imela za slovenščino pozitivne rezultate. Velika večina slovenske duhovščine, ki je bila kmečkega izvora, ju čutila, da je napredek slovenskega naroda močno odvisen od pismenosti in izobrazbe preprostega človeka. Ciglerjeva povest Sreča v nesreči kot vsa Slomškova dela so polna nauka: uči se, da boš napredoval! Duhovščina se je trudila za širjenje šolstva in za slovenski učni jezik. Položaj slovenščine je bil pod konkordatom marsikje boljši kot pozneje pod liberalno šolsko reformo.

Upravne reforme po revoluciji so bile Slovincem v korist na Štajerskem, v škodo pa na Koroškem, kar je bila posledica dogajanj v letu 1848. Delitev Štajerske na okrožja s čim večjim upoštevanjem narodnostne meje je določil že osnutek kromeriške ustave v 3. členu. Okrožna meja je bila potem tudi podlaga za razmejitve med mariborsko in graško škofijo.

TRETJE OBDOBJE (1861-1909)

Tretje obdobje slovenskega narodnega gibanja začnemo s padcem absolutizma in začetkom ustavnega življenja v letu 1861. Leto 1867 je prineslo zmago slovenske stranke v kmečki kuriji, za mestno kurijo pa so bila šestdeseta in sedemdeseta leta čas nacionalne diferenciacije. V kulturnem razvoju pomeni polstoletno ustavno življenje največji in najpomembnejši napredek v slovenski zgodovini.

Prve volitve v deželne zборе 1861 so prinesle za slovensko stranko dokaj slabe rezultate. Bila je nepripravljena in neorganizirana. Njen največji uspeh je bil, da se je zanjo (po dopolnilnih volitvah v aprilu) opredelilo 11 od 16-ih poslancev kmečke kurije na Kranjskem. Večine v deželnem zboru pa niso dobili. Presenetljivo pa je, da so bili v Ljubljani na deželnozborskih volitvah popolnoma neuspešni, na občinskih pa dokaj dobri in je Ljubljana dobila slovenskega župana.

Kriterija za oblikovanje strank sta mogla biti v tistem času dva: nacionalna ali nazorska opredelitev. Na večini slovenskega ozemlja, predvsem na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, se je slovenska stranka postavila na nacionalno podlago, nasprotna (ustavoverna) pa na nazorsko. Slovenska stranka je hotela pritegniti vse, ki so čutili slovensko in sprejemali zahteve po enakopravnosti slovenskega jezika. Pritegnila je narodno zavedno duhovščino, ki je kmalu postala glavni organizator volitev na kmetih: budila je samozavest volilnih mož, disciplinirala lokalne separatiste, skrbela za enotnost volilnih mož. Nasprotna stranka se je imenovala "ustavoverna" in je hotela pritegniti vse, ki so stali na strani ustave (februarskega patenta) proti absolutizmu in klerikalizmu. Glede narodov je govorila o enakopravnosti, o

pravici, ki jo ima vsak jezik do razvoja in širjenja - pri tem pa je v praksi zagovarjala prednosti položaja nemščine. Ustavovorni stranki so se priključili vsi, ki iz katerega koli razloga niso sprejemali slovenske stranke; ali se jim je zdela prenapeta, preveč slovansko usmerjena, preveč klerikalna, ali je preveč podirala tradicionalni red stvari in tradicionalno hierarhijo jezikov. Med njimi so bili tako rojeni Slovenci kot rojeni Nemci. Mnogi so tudi spreminjali svojo opredelitev.

Ustavoverna stranka ni hotela biti "nemška nacionalna". Kadar beremo v nemškem tisku te dobe o "nationale Partei", je vedno mišljena samo slovenska stranka. Dostikrat pa jo imenujejo tudi "national-klerikale Partei"; ta opredelitev odgovarja stalni težnji ustavovercev, da bi v svojih slovenskih nasprotnikih videli klerikalce, nasprotnike liberalizma in napredka. V 60-tih in 70-letih se je zlasti v mestih in trgih na Slovenskem odvijala diferenciacija prebivalstva. V začetku je bila to odločitev za slovensko ali ustavoverno stranko, pozneje pa je iz ustavovrne nastala nemška stranka in njeni pristaši so postali Nemci. Rezultate te diferenciacije vidimo v statistiki štetja po občevalnem jeziku 1880 - žal takega štetja še ni bilo leta 1869; najbrž bi bili taki podatki izredno zanimivi.

Zavedni Slovenci so prej formirali svojo zavest kot pa svojo jezikovno prakso. Slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru in v Ljubljanskem mestnem svetu govorijo sprva nemško - delni vzrok za to je tradicija; obzirnost do tistih, ki ne razumejo slovensko, pa tudi težave, ki jih njim samim povzroča slovensko govorjenje, ki ga niso še vajeni. Pri popisu prebivalcev 1869 so Slovenci v mestnem središču Ljubljane v glavnem izpolnjevali popisnice nemško, le v predmestjih je prevladovala slovenščina.

Slovenski liberalci so imeli dostikrat drzne in radikalne nacionalne zahteve ter so zelo visoko cenili narodnostne ideje, vendar pa je bila zvestoba slovenstvu v katoliškem taboru trdnejša kakor v liberalnem. Liberalni kmečki veljaki so zelo pogosto prestopali v nemški liberalni tabor. To se je ves čas kazalo na Štajerskem in Koroškem, na Kranjskem pa do Taaffejeve vlade, ki je nehala podpirati nemško stranko v deželi.

Januarja 1867 so Slovenci prvič nastopili organizirano skoraj v vseh deželah in dosegli prvo veliko zmago v kmečki kuriji: zmagali so v 19 volilnih okrajih od 21, ki so imeli slovensko večino prebivalstva. Prvič se je pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje res množično oporo. Valentin Zarnik je navdušeno zapisal: zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu... in da nismo samo narodopisen pojem. V mestni kuriji je bilo mnogo slabše. Tu so na Štajerskem in Koroškem na vseh volitvah vse do konca zmagovali Nemci, le na Kranjskem je v Taaffejevem času, ko je vlada takorekoč priznala deželo za slovensko, zmagala slovenska stranka v mestni kuriji in Ljubljana je 1882 prešla v slovenske roke. Predvsem zaradi razvoja na Štajerskem je bilo slovenskega meščanstva v celoti mnogo manj, kakor bi ga moralo biti in njegova politična moč je bila skoraj polovico manjša.

Državnozborna volilna reforma leta 1907 je dala Slovincem 24 volilnih okrajev, kar je odgovarjalo deležu slovenskega prebivalstva v državi. Ozemlje, ki so ga zajemali ti okraji, je dajalo svojevrstno podobo, saj ni bilo manjše od današnje Slovenije in je obsegalo v Trstu vso okolico in večino predmestij, na Koroškem pa 4 sodne okraje. Nemške enklave v tem skupku so bile celotno kočevarsko ozemlje in 29 občin na Spodnjem Štajerskem z Mariborom, Celjem in Ptujem.

Nacionalno-politična diferenciacija je prerasla v nacionalni boj, ki je bil vedno ostrejši in sovražnejši. Slovenska politika je imela vse rojene Slovence, ki so se odločili za nemško stran, za narodne izdajalce. Nemci so večinoma sprejemali slovenske pridobitve kot zmanjševanje nemškega posestnega stanja. Ogromna večina Slovencev je bila za habsburško monarhijo, bodisi iskreno, iz zvestobe in tradicije, bodisi iz hladnega preudarka, zlasti iz zavesti, da je ob nevarnostih, ki pretijo iz Nemčije in Italije, monarhija še najboljše zavetje. Živeli so v srednjeevropskem kulturnem svetu, najbolj so poznali nemško kulturo, toda s srcem so bili navezani na slovanstvo, ki so ga bolj malo poznali, bili večinoma prepričani o tisočletnem boju med germanstvom in slovanstvom in verovali v slovansko zmago. Bili so za cesarja kot najvišjo avtoriteto, niso pa bili zadovoljni z ureditvijo monarhije, z dualizmom in z večino vlad.

Dobrega pol stoletja ustavne dobe je bil za Slovence čas izrednega kulturnega dviga. Mohorjeva družba za preproste ljudi, Slovenska matica za izobražence, Dramatično društvo in številne druge in poznejše organizacije so širile slovensko knjigo. Nepismenost se je krčila, tako da so leta 1910 zaostajali v Avstriji samo še za Čehi, Nemci in Italijani. Slovenščina se je naglo razvijala od začetnega okornega izražanja, ustvarjala terminologijo na različnih področjih, v pravo, v parlamentarnem in političnem življenju, v umetnosti in posameznih znanostih. V šestdesetih letih je začelo izhajati 30 novih časnikov in časopisov (1860-69), prav tako v sedemdesetih, 43 v osemdesetih, 64 v devetdesetih, 127 v prvih desetih letih novega stoletja (1900-09). Leta 1913 je izhajalo pet dnevnikov: liberalni Slovenski narod, katoliški Slovenec, socialistična Zarja, neodvisni jugoslovanski Dan v Ljubljani, Edinost v Trstu, trikrat na teden pa je izhajala Soča v Gorici, Straža v Mariboru, Razen tega so izhajale mesečne leposlovno-kulturne revije kot liberalni Ljubljanski zvon, katoliški Dom in svet; kulturno-znanstveni mesečniki katoliški Čas, socialistični Naši zapiski, liberalna Veda (dvomesečnik), zgodovinska časopisa Carniola v Ljubljani in Časopis za zgodovino in narodopisje v Mariboru, pa še vrsta drugih pokrajinskih, strokovnih, mladinskih tednikov in mesečnikov. Tako so v tem času Slovenci premostili zaostanek, ki jih je težil od srednjega veka. Postali so razvit narod, kulturno enakovreden drugim. Vse to bi moglo Slovence navdajati z velikim zadovoljstvom, vendar je v njihovem gledanju skorajda prevladoval pesimizem. Tega je povzročal šibek gospodarski napredek, izredno veliko izseljevanje, izgube v narodnostnem boju na Koroškem in Štajerskem, neuspehi v politiki, ko je bilo mogoče le od časa do časa in le na posameznih mestih doseči kak uspeh, ni pa bilo izgledov za kake večje spremembe na boljše, neuspešen boj za univerzo. Vse to je sililo Slovence k krčevitemu iskanju zaveznikov. Oporo so pričakovali z istih strani kot pred 70-imi leti: v slovanstvu in v jugoslovanstvu.

ČETRTO OBDOBJE (1909-1941)

Četrto obdobje v razvoju slovenske narodne identitete je obdobje jugoslovanstva. Začenjamo ga z letom 1909, ko je prevladalo v slovenski politiki - zadnjim devetim letom v habsburški monarhiji je sledilo 22 let življenja v kraljevini SHS / Jugoslaviji. Jugoslovanska ideja se je posebej razmahnila po aneksiji Bosne in

Hercegovine. Kranjski deželni zbor je 15. in 16. januarja 1909 postavil skoraj popolnoma enak program kot ga je dala 30. maja 1917 majniška deklaracija slovenskih, hrvaških in srbskih državnih poslancev na Dunaju: združitev vseh ozemelj monarhije, na katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije. Razlika je bila v tem, da je bil leta 1909 to dolgoročen program, leta 1917, sredi vojne, pa nujna zahteva.¹⁶

Jugoslovanska ideja se je širila pred vojno med vsemi strankami, v vsaki na nekoliko drugačen način. Bila je avstrijska pri trializmu, protiaustrijska pri preporodovcih, lahko je povezovala zamisli federacije avstro-ogrskih narodov in balkanske federacije kot pri socialnih demokratih. Krek je menil, da bo do jugoslovanskega združenja gotovo prišlo, in je mislil, da bi najprej dosegli svoj namen avstrijski Jugoslovani, balkanski pa bi se potem naslonili nanje.¹⁷ Ni pa se mu zdelo nemogoče tudi to, da bi avstrijski Jugoslovani ne dosegli svojih pravic in bi iskali naslonitev na balkanske rojake. Ideja je zajemala vse južne Slovence v Bolgari vred, ali pa samo avstro-ogrske. Včasih se je govorilo o združitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov, včasih o združitvi Jugoslovanov, včasih samo o združitvi Slovencev in Hrvatov - pri vsem tem pa je bilo dostikrat mišljeno isto ozemlje. Po drugi balkanski vojni so iz računanj Bolgari večinoma izpadli.

Pri razmišljanjih o taki ali drugačni jugoslovanski skupnosti so delali Slovenci dve težki napaki. Prva je bila naivnost, nevednost, neznanje o bodočih sodržavljanih, o njihovi kulturi, mentaliteti, političnih navadah. Niti najbližjih Hrvatov niso dovolj poznali. Vse so idealizirali, z vsem pozitivnim pretiravali, vse negativno pomanjševali ali sploh tajili. Druga napaka je bilo samoodpovedovanje, samoponiževanje. Pojavljala so se stališča, da moramo vse jugoslovansko ozemlje smatrati za svoje, da nam mora biti vseeno, kdo izmed nas gospodari v Kopru ali Portorožu.¹⁸ Po bolgarskem porazu 1913 so se pojavljala svarila, naj ne bomo domišljavi separatisti. Kopičile so se primerjave, kako junaška je srbska preteklost in sedanjost, kako brez zgodovine so Slovenci in kako je njihova inteligenca po svoji mentaliteti večinoma nemška. Ne nujen, pač pa zelo pogost znak jugoslovanske ideje je bilo mnenje, da so vsi Jugoslovani en sam narod ali da bodo to postali. Ta misel se je rodila iz teorije o političnem narodu, pa iz občutka manjvrednosti, češ, če so Nemci ob vsej množini narečij en sam narod, moramo biti tudi mi. Iz ideje o enem narodu ni nujno sledila težnja po enem jeziku, bila pa je z njim v zvezi. Občutek majhnosti in gospodarske nerentabilnosti slovenščine je povzročal razmišljanja o ožji ali širši opustitvi slovenščine. Nastajale so prav fantastične teorije. Filozof Aleš Ušeničnik je menil, da bi ob združitvi Hrvatov in Slovencev Hrvati "nam dali svoj bolj razviti in bolj razširjeni jezik, mi bi jim dali premnogo elementov svoje kulture".¹⁹

Majska deklaracija je predvidela habsburško Jugoslavijo. Protiaustrijski radikalizem se je krepil ob nerazumevanju avstrijske in ogrske vlade ter ob mednarodnem razvoju, ko so nazadnje vsi bežali s potaplajoče se ladje, da jih ne bi bilo mogoče

¹⁶ Vasilij Melik, Slovenski državnopravni programi, v zborniku Bogo Grafenauer (izd), Slovenci in država, Ljubljana 1995, 70.

¹⁷ Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1919, 104 (Ivan Dolenc).

¹⁸ Veda 1913, 504. Slovenski narod 28. julija 1913.

¹⁹ Čas 7, 1913, 435, 436.

šteti za premagane. Združitev habsburških Jugoslovanov s Srbijo je bila izsiljena. V proglas prvodecemberskega zedinjenja niso bila sprejeta stališča, ki jih je zagrebški Narodni svet (Narodno vijeće) dal svoji delegaciji na pot, tako da je ta način združitve pomenil svoje vrste prevaro in nikakor ni odgovarjal večini Slovencev in Hrvatov.

Propad habsburške monarhije je prinesel prav to, česar so se mnogi bali že pol stoletja prej: razkosanje slovenskega ozemlja. Edina pridobitev je bila Prekmurje, sicer pa sta prišli le dve tretjini Slovencev v Jugoslavijo. Koroška je bila izgubljena v plebiscitu. Največji udarec za Slovence pa je bil, da je Italija dobila Primorje. Trst je bil postal za uradno naštetimi 57000 Slovenci že največje slovensko mesto. Italijanska nacionalna liberalna stranka, slovenska narodna stranka in socialna demokracija so si bile pri volitvah v državni zbor skoraj enakovredne nasprotnice, čeprav je imela italijanska stranka tržaško občino še trdno v rokah. Slovensko kulturno življenje v Trstu je bilo vedno krepkejše, naraščala je tudi slovenska gospodarska moč. Vse to je bilo zdaj uničeno.

Na slovenskem ozemlju Jugoslavije je postala slovenščina edini jezik šol in uradov in se je svobodno razmahnila. Ni pa se uveljavila v državnem merilu. Napisi na denarju in raznih obrazcih so bili v začetku trojezični, pozneje pa so slovenščino večinoma opustili. Takoj v začetku je bila uresničena univerza; z drugo vrhunsko ustanovo vsakega naroda, z akademijo znanosti, so bile velike težave in je bila dosežena šele malo pred drugo vojno. Vodilni uradniki v Sloveniji so bili vseskozi Slovenci. V vladah, dasi ne vseh, so sedeli tudi slovenski ministri. Najvažnejša ministrska mesta so imeli vseskozi Srbi. Edini predsednik vlade, ki ni bil Srb, je bil pet mesecev 1928 dr. Anton Korošec. Državno politiko so v celoti usmerjali Srbi. Slovencev je bilo slabih 10% prebivalstva države. Slovenija je bila gospodarsko in civilizacijsko najbolj razviti del države, vendar od tega ni čutila koristi in je imela močan vtis, da plačuje več davkov kakor pa bi ji šlo po pravici.

Leta 1918 so prešli Slovenci iz države, ki so jo vznemirjali narodnostni problemi, v državo, ki ni bila nič na boljšem. Prej sta se bojevala med seboj germanstvo in slovanstvo, zdaj je bil glavni spor med Srbi in Hrvati, narodoma s skoraj istim jezikom. Ivan Hribar, ki se je imel za jugoslovanskega nacionalista, je z bridkimi skrbmi začel spoznavati, "da je v glavah večine odločujočih srbskih državnikov ukoreninjena orijentalna miselnost, ki je tako bistveno različna od zapadnjaške".²⁰ Isti občutek je že pred vojno narekoval Ivanu Cankarju ugotovitev: "Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci - po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu".²¹ Razlike v mentaliteti, srbska hegemonija in centralizem so že zelo zgodaj povzročili razočaranje. V habsburški monarhiji je bila neuresničen ideal Zedinjena Slovenija, v kraljevini Jugoslaviji je bila to avtonomna Slovenija. V času najhujšega centralističnega pritiska je katoliška Slovenska ljudska stranka 31. 12. 1932 postavila v punktacijah zahtevo, da si mora jugoslovanski del Slovencev priboriti tak samostojen položaj, ki bo neprestano služil kot privlačna sila za vse ostale dele naroda, živeče v drugih državah. Imeti

²⁰ Ivan Hribar, *Moji spomini* 2, Ljubljana 1984, 435.

²¹ Ivan Cankar, *Zbrani spisi* 19, Ljubljana 1936, 19.

mora nacionalno individualnost, ime, zastavo, etično skupnost, finančno samostojnost, politično in kulturno svobodo.²²

Komična ali tragična značilnost Slovencev v Jugoslaviji je bila, da so se razdelili na dve narodnosti, slovensko in jugoslovansko. V nazorih, ki so se pojavljali, je bilo veliko odtenkov. V začetku, toda ne dolgo, so bili skoraj vsi Jugoslovani, bodisi iskreno, bodisi iz sramu zaradi nekdanjega avstrijstva, bodisi iz oportunitizma. Govorili so o "slovenskem delu troimenega jugoslovanskega naroda", pa da se bo "bogastvo vseh treh narečij strnilo v eno blagodejno celoto, dokler se ne bo zavedal zadnji državljani, da ni več razlike med Srbi, Hrvati in Slovenci, ampak da smo vsi Jugoslovani". Nekateri so smatrali "jugoslovanski narod" za sprejemljivo koncesijo mednarodni afirmaciji nove države in volji po skupnem življenju, vendar so v okviru te skupnosti želeli svoboden razvoj slovenskih koristi in interesov. Tretji so videli bodočnost v resničnem stapljanju in odpovedi vsem posebnim slovenskim koristim. Vzdeli so jim ime "integralni Jugoslovani", "jugoslovenariji". Taki so se ob ustanavljanju ljubljanske univerze 1919 branili izraza "slovenska univerza", češ da smo zahtevali slovensko univerzo, dokler smo bili v boju z Nemci, danes pa zahtevamo samo univerzo Srbov, Hrvatov in Slovencev. "Mi nočemo, da bi bila univerza v Ljubljani prežeta s tendenco kakega separatizma, ampak naj bo samo nov kamen v zgradbi edinstva države!"²³ V prvi polovici tridesetih let so se kar izogibali besedi Slovenec. V knjižnicah za učence osnovnih šol je bilo tedaj mogoče brati takole formulacijo: "Srečen sem, da sem jugoslovanski učenec, in vesel, da imam v Dravski banovini nad 150.000 tovarišev in tovarišic - učencev narodnih šol. Vsi so sinovi in hčere naše lepe domovine Jugoslavije". Banovine, nove največje uprave enote, naj ne bi spominjale na zgodovinske dežele in so jih poimenovali po rekah. stranke s plemenskim ali verskim značajem so bile prepovedane, vendar pa so živele naprej in se le vsedrjavno povezovale med seboj.

Matijo Murko, ki je odločno govoril o slovenskem jeziku, ne narečju, in ostro nastopal proti opustitvi ali opuščanju slovenskega knjižnega jezika, se je zavzemal za to, da se spoznavamo med seboj, da "se zmirom več uradnikov, posebno mlajših in neoženjenih, seveda tudi najboljših, pošilja na krajši čas iz Slovenije v Beograd, beograjskih in drugih pa v Slovenijo". "Vsi visokošolci, ne samo slavisti, naj ne sede ves čas v enem mestu, vsaj en semester naj gredo v vsako naših glavnih mest. tudi profesorje kaže zamenjavati ali vsaj klicati na predavanja".²⁴ Takih dobronamernih predlogov je bilo še veliko, vendar to medsebojno spoznavanje nikakor ni uspevalo. Prav tako ni uspela popolna preusmeritev kulturnega prostora. Ob nastanku Jugoslavije se je z novo politično podobo povezovala tudi misel o potrebi kulturne revolucije, kulturnega prevrednotenja vseh vrednot kakor da je vseh slovenskih napak v preteklosti kriva odvisnost od nemške kulture. Od nje se je torej treba popolnoma odtrgati in se povezati z jugoslovanskim in francoskim prostorom. Vendar so se stare tradicije nadaljevale, dasi v skrčenem obsegu. Ker pa je postala francoščina glavni tuj jezik v gimnazijah, je počasi izginjal

²² Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965, 399.

²³ *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*, Ljubljana 1929, 177 (Anton Sušnik).

²⁴ Prav tam 181 (Dinko Puc).

slovenski izobraženec, ki se je seznanjal s tujo literaturo in znanostjo preko nemščine.

Ob cepitvi na slovensko in jugoslovansko narodnost se je velika večina Slovencev odločila za slovensko smer. Jugoslovani so pripadali v glavnem liberalnemu taboru. Pri liberalni stranki je verjetno soodločala tudi zavest, da v avtonomni Sloveniji ne bi imela izgledov na oblast, saj še daleč ni predstavljala polovice prebivalcev - centralizem in povezava s srbskim strankami ji je dajala več možnosti. Toda uradno stališče stranke je zapuščalo vedno več ljudi iz liberalnega tabora, zlasti med kulturnimi delavci, in se odločalo za slovensko narodnost. Ob vsem nezadovoljstvu z državno politiko, s stanjem v državi in s položajem Slovencev pa je večina vendarle sprejemala Jugoslavijo, predvsem zaradi dokaj utemeljenega strahu pred nemško in italijansko nevarnostjo.